

L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església romànica de Santa Maria de Mur (Castell de Mur, Pallars Jussà). Proposta de documentació arqueològica integral

NÚRIA NOLASCO

A TALL D'INTRODUCCIÓ

Tradicionalment, sobretot a partir dels anys setanta del segle xx, la recerca arqueològica al nostre país ha estat condicionada per l'ús de mètodes de registre material que es basen, quasi d'una manera exclusiva, en els testimonis físics de caràcter mòble que són recuperats mitjançant el que es coneix com a *excavació arqueològica*. Aquest condicionament ha estat cada cop més important. Aquesta voluntat de prioritzar les restes mobles ha generat en el mètode d'investigació un cert menyspreu dels testimonis estructurals descoberts durant el procés d'excavació, sobretot quan estan clarament relacionats amb un alçat construït, independentment de l'estat de conservació. Així, doncs, una bona part dels esforços tant personals com científics, i fins i tot econòmics, sovint –per no dir sempre– es canalitzen vers la generació de quantitats ingents de dades i d'informacions que potser no tenen cap relació directa amb l'objecte de l'estudi arqueològic que es proposa i que, malgrat tot, s'han de crear obligatòriament sense tenir-ne en compte la vàlua, la utilitat científica o la jerarquia material.

Pel que fa al cas que ens ocupa, l'església de l'antiga canònica de Santa Maria de Mur, va ser possible la interacció de diferents metodologies de recerca material i documental, la qual cosa va facilitar que es fes una proposta interpretativa que intenta explicar l'evolució física de l'edifici des de l'origen fins a l'època actual. En el decurs dels anys 1999 i 2000 el conjunt monumental de Mur fou objecte d'un seguit d'actuacions promogudes pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya dintre dels programes de rehabilitació de béns patrimonials. Una d'aquestes actuacions va ser l'encàrrec d'un estudi arqueològic de l'església, el qual s'organitza en tres fases diferenciades i successives. Així, els treballs s'iniciaren amb l'exca-

vació arqueològica del subsòl, tasca que es va fer entre els mesos de juliol i octubre de 1999. Seguidament es va portar a terme la lectura de les estructures arquitectòniques i dels paraments que constitueixen l'alçat actual de l'edifici. I, per acabar, es va fer el buidatge sistemàtic de la minsa documentació referent al conjunt de la canònica.

L'objectiu d'aquest treball era recuperar el màxim nombre de dades sobre l'origen i l'evolució històrica i arquitectònica de l'edifici. Es tractava, bàsicament, de determinar les característiques de la construcció romànica original i d'identificar els processos de transformació que aquesta ha experimentat al llarg del temps. Val a dir que les dades obtingudes en aquestes actuacions eren essencials a l'hora de fonamentar, amb rigor històric, els criteris d'actuació aplicables en la futura rehabilitació i restauració de l'edificació.

LOCALITZACIÓ I DESCRIPCIÓ DE LA CANÒNICA

L'antiga canònica i col·legiata de Santa Maria està situada a tan sols un centenar de metres del castell de Mur, a l'extrem oriental d'un contrafort que domina la conca de Tremp i la vall de la Noguera Pallaresa. La relació entre un castell i una canònica és un fenomen conegut en altres indrets de Catalunya; un dels exemples més propers a Mur és el del conjunt monumental d'Àger, integrat pel castell i per la canònica de Sant Pere.

Actualment l'església té tres àmbits espacials clarament diferenciats. L'extrem occidental del conjunt és format per la zona d'accés i uns quants annexos recentment rehabilitats i que devien formar part de l'antiga canònica. A la zona central hi ha el claustre romànic i les dependències que l'envolten. Finalment, a la banda més oriental hi ha l'església, a la qual s'accedeix des de la galeria est del claustre i a través d'una porta situada a la façana sud.

La planta actual de l'església és formada per dues naus, una de més ampla que fa de nau central i l'altra, més estreta, construïda com a nau lateral. Ambdues mostren un acabament absidal a l'extrem oriental i són flanquejades als costats nord i sud per capelles variades quant als models arquitectònics. Les dimensions de l'edifici són de 27 m de llargària màxima i de 17,5 m d'amplària. Les voltes de canó que cobreixen les naus estan a una altura de 8-9 m i estan dividides en trams mitjançant arcs torals suportats per pilars cruciformes, excepte els dos pilars més orientals del costat nord, que mostren els braços transversals columniformes. La capçalera mostra únicament dos absis de mesures diferents, el més petit dels quals és el que correspon a la nau lateral del costat sud. A l'extrem nord s'identifica una de les capelles laterals, la més propera a la capçalera. L'absis central presenta uns quants grups d'arcuacions cegues o fornícules, emmarcades per lesenes verticals i quatre finestres de doble escaixada. El disseny és força similar al de l'absis lateral, de manera que l'única diferència entre aquests dos absis és en la fondària de les arcuacions cegues, inferior a les de l'absis lateral (figura 1).

Figura 1. Estat actual de la capçalera de Santa Maria de Mur; l'extrem dret de la imatge permet apreciar l'absència de l'absis septentrional.

L'excavació arqueològica de l'interior de l'edifici va posar en relleu certes característiques constructives que convé tenir presents amb vista a l'especificitat de l'arquitectura i l'evolució historicoestructural d'aquesta construcció. D'una banda, l'església s'alça sobre un aflorament rocallós que té uns desnivells molt acusats entre la zona de la capçalera i la dels peus, així com entre la cota de fonamentació de les naus i la de les capelles laterals. De l'altra, la fonamentació dels murs es caracteritza per l'absència de rases, les quals són substituïdes per un peculiar repicat del terreny natural que crea una mena de graons que fan de basament de les primeres filades.

Aquesta breu descripció de l'església intenta de posar de manifest que, malgrat tractar-se d'un edifici que té alguns trets clarament emmarcables en els paràmetres de l'arquitectura romànica, hi ha elements que permeten de suposar un procés evolutiu atípic, certament complex i fins ara plenament desconegut. Així, l'absència d'una planta basílica de tres naus, els diferents tipus constructius de les capelles laterals i la morfologia dissemblant dels pilars de la nau central són algunes de les «anomalies» de l'edifici que cal interpretar com a peculiaritats del monument o bé com a conseqüències de l'evolució historicoarquitectònica. L'estudi de l'origen de la construcció ho pot esclarir.

LES NOTÍCIES RELATIVES A LA FUNDACIÓ DE LA CANÒNICA
I A L'EVOLUCIÓ HISTÒRICA DEL CONJUNT MONUMENTAL

El naixement de la canònica de Santa Maria de Mur va tenir lloc en un context complex i molt condicionat per la inestabilitat política que havia provocat el repartiment del comtat de Pallars després de la mort del comte Sunyer I (1011). Amb relació a aquesta situació tumultuosa, la fundació d'aquesta canònica sembla que va respondre a la voluntat dels comtes de Pallars Jussà Ramon V i Valença de refermar la seva preeminència en aquesta nova demarcació mitjançant la creació d'un gran edifici de culte que va restar estretament vinculat amb la família comtal. En conseqüència, la canònica devia estar plenament integrada en el procés d'estructuració del territori en els àmbits polític, jurídic i religiós exercint el paper de seu religiosa del nou comtat i alhora, probablement, el de panteó de l'alta noblesa local. Els comtes de Pallars Jussà degueren optar, doncs, per un model religiós similar al que fou aplicat per Arnau Mir de Tost i Arsenda, vescomtes d'Àger i pares de la comtessa Valença, en fundar la canònica de Sant Pere d'Àger l'any 1048.

Les dades documentals conservades són, però, força ambigües pel que fa a la data de l'establiment de la comunitat canonical. La primera referència escrita data de l'any 1065; es tracta d'una donació que es va fer en una època en què ja s'havien iniciat les obres de construcció de l'església i que fa explícita la voluntat dels fundadors d'establir-hi una canònica. No obstant això, l'acta de consagració de l'any 1069 no menciona aquesta qüestió. Altres dades documentals que daten de la segona meitat del segle XI aporten referències que permeten d'afirmar que l'establiment dels canonges no es va fer efectiu fins al regnat del comte Pere Ramon I coincidint aproximadament amb la butlla del papa Urbà II de l'any 1098, la qual ratificava la comunitat canonical agustiniana i li concedia privilegis i exempcions com a entitat independent de la Seu d'Urgell. En conseqüència, Santa Maria de Mur va exercir, pràcticament d'ençà que es va fundar, el control d'una jurisdicció pròpia, la pabordia, com una entitat religiosa vinculada únicament a la Santa Seu de Roma. Aquest estatus va ser alterat lleugerament al final del segle XVI amb el decret de secularització de les canòniques regulars de l'any 1592, que va transformar la canònica en una col·legiata secular, malgrat mantenir els privilegis anteriors. Al segle XIX, la col·legiata experimentà un darrer canvi d'estatus religiós amb el procés pel qual va esdevenir parròquia l'any 1873. Aquesta data ha esdevingut un referent per establir l'inici de la decadència física del conjunt canonical. El punt àlgid d'aquest abandonament –en el període en què ja afectà del tot l'església– s'ha relacionat simbòlicament amb l'arrencada de les pintures romàniques de l'absis central, que van ser venudes i traslladades a Boston l'any 1915. L'any 1920 el conjunt va ser declarat monument nacional; a partir d'aquell any es van iniciar diferents campanyes de recuperació promogudes per institucions culturals. Tanmateix, la Guerra Civil de 1936 agreujà el deteriorament de l'església atès que aquest conflicte va comportar, entre altres agressions, la pèrdua de l'arxiu de la canònica. A partir dels anys vuitanta, l'edifici ha estat objecte d'operacions de res-

tauració i reconstrucció dins de les actuacions del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

L'EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGICA DEL SUBSÒL DE L'ESGLÉSIA

L'excavació arqueològica que es va fer l'any 1999 va afectar tot l'interior de l'església i la banda nord del tram més occidental, actualment segregat a l'exterior. La documentació de la seqüència estratigràfica es va efectuar, com és habitual, aplicant el mètode Harris d'excavació en extensió.

La seqüència arqueològica que mostrava l'edifici era relativament senzilla i la majoria de restes materials documentades corresponen al període de construcció de l'edifici o a reformes posteriors perquè, com exposarem més endavant, han estat molt escasses les evidències que es poden considerar elements que ja hi eren abans de la fundació de la canònica.

Podem distingir tres categories d'evidències materials proporcionades per l'excavació:

- a) Restes associades amb paviments o nivells de circulació.
- b) Restes relacionades amb l'ús funerari de l'interior de l'edifici.
- c) Restes estructurals vinculades directament amb l'evolució arquitectònica i constructiva del monument.

a) Restes associades amb paviments o nivells de circulació

Cal destacar, en primer lloc, el terreny natural sobre el qual es fonamenta l'edifici, emprat com a superfície de circulació en la major part de l'interior de l'església en combinació amb paviments de terra batuda aplicats en algunes zones en què la roca era més irregular. La combinació de diferents superfícies de circulació correspon als primers segles de l'edifici, tot i que comprèn un període força ampli que, basant-nos en el material numismàtic associat amb els paviments de terra batuda, podem situar entre la fundació de la canònica i la darrera del segle XIV. També pertanyen a aquest període els empedrats identificats a la zona del presbiteri, que sobrealçaven l'altar major, i en algunes àrees properes als peus de l'edifici. Alguns sembla que amortitzen els clots del terreny natural, que es degueren utilitzar per produir el morter de calç emprat durant les obres de construcció.

Les pavimentacions ens indiquen que hi va haver una segona fase constructiva que s'identifica per l'ús de paviments de lloses cohesionades amb un morter de calç rosat d'una coloració molt intensa. Aquests enllosats es localitzen en algunes capelles laterals, en algunes àrees escasses de la nau central i lateral, zones en què cal suposar que cobrien una extensió més gran que no s'ha conservat, i a la zona dels peus de l'edifici. Corresponen a aquest mateix tipus els trams d'escales identificats en

uns quants punts de la nau lateral. Aquests paviments i aquestes escales són dels segles XVI i XVII i probablement estan relacionats amb la construcció de les capelles meridionals i amb el trasllat del cor als peus de l'església. Aquest tipus de reforma va ser promogut amb freqüència després del concili de Trento, que instaurà el nou esperit religiós de la Contrareforma.

L'ús d'un paviment de lloses molt uniformes que ocupava la totalitat de les naus central i lateral com també l'interior d'algunes capelles septentrionals deu pertànyer a la fase final d'utilització de l'edifici, segons els nivells de circulació identificats. En aquest paviment hi havia unes escales situades entre els dos darrers trams de la nau lateral i a la zona d'accés al tram més oriental d'ambdues naus. Es tracta, en definitiva, del nivell de circulació que es feia servir a l'època d'iniciar l'excavació de l'edifici. La importància arqueològica d'aquest nivell està en el fet que fer-lo va suposar una gran alteració de la cota de circulació interior perquè es va eliminar per primera vegada el pendent del terreny natural. La cota fou unificada en tots els trams de l'edifici, excepte al més occidental, mitjançant l'aportació d'anivellaments de terra que probablement procedia de l'exterior de la canònica o de les antigues dependències ja en desús. Una data aproximada per a la realització d'aquesta pavimentació la situaria en el darrer quart del segle XIX, car sembla clarament vinculada amb la remodelació de l'església portada a terme després que la col·legiata va esdevenir parròquia.

b) Restes relacionades amb l'ús funerari de l'interior de l'edifici

La segona categoria d'evidències arqueològiques es caracteritza per la presència d'enterraments en diferents punts del subsòl de les naus i de les capelles laterals. El conjunt de restes funeràries que va proporcionar l'excavació del subsòl de Santa Maria de Mur és, en general, escàs. La majoria de restes òssies humanes van ser localitzades a l'interior de la segona capella septentrional més propera a la capçalera. Es tracta d'un ossari datable al final del segle XIX que respon a una acció de sanejament de l'interior de l'església clarament associada amb la darrera pavimentació de l'edifici, època en què es degueren eliminar molts enterraments dispersos per les naus i se'n degueren acumular les restes al subsòl d'una única capella.

El subsòl de l'antiga sagristia, és a dir, de la capella septentrional més propera a la capçalera, va permetre d'identificar un petit conjunt d'enterraments *in situ*; concretament, sis individus coberts de calç viva i associats amb produccions ceràmiques datables al final del segle XV, datació coherent, d'altra banda, amb la que indica el marc arquitectònic d'aquesta capella. Alguns individus tan sols es conservaven parcialment perquè havien estat afectats per una perforació del paviment que cobria l'àrea d'enterraments. La majoria de cossos estaven enterrats en posició de decúbit dorsal, llevat d'alguns que apareixia de costat. D'altra banda, la disposició dels esquelets no mostrava cap orientació, ans al contrari, en alguns casos les restes se sobreposaven. Aquests trets fan pensar en un enterrament ràpid i poc curós, probablement relacionat amb una mort múltiple provocada per una malaltia infecciosa.

Es van trobar altres enterraments aïllats en diversos punts de les naus central i lateral, la majoria dels quals es poden datar a l'època moderna. Són a la zona d'entrada a les capelles meridionals, on hi ha les àrees en què la roca mare se situa a més profunditat, i sota les escales del presbiteri. Sembla versemblant suposar que es tracta d'enterraments que no van ser afectats pel sanejament de l'interior de l'església mencionat abans, de manera que es mantenen *in situ*.

Finalment, cal esmentar l'enterrament trobat al mig de la nau principal. Es tracta d'una sepultura excavada a la roca, les restes mortals del qual podrien ser les del comte Ramon V de Pallars Jussà. Ateses l'excepcionalitat d'aquesta troballa i les complexitats interpretatives que es deriven d'aquesta identificació, hem considerat convenient dedicar un apartat específic a aquest enterrament al final del present article.

c) Restes estructurals vinculades directament amb l'evolució arquitectònica i constructiva del monument

En el decurs de l'excavació, les evidències arqueològiques estructurals van ser objecte d'una recerca específica; al cap i a la fi, tal com hem exposat anteriorment, l'estat actual de l'edifici plantejava una sèrie d'interrogants que calia respondre. Així, doncs, el desconeixement del projecte arquitectònic romànic plantejava unes quantes incògnites i el desenvolupament mateix de la intervenció requeria adoptar una posició concreta sobre aspectes tan essencials com la presència d'una tercera nau, és a dir, la nau lateral del costat nord, i les possibles causes que fos atterrada.

La majoria de restes estructurals documentades es van trobar a l'interior de les capelles septentrionals; concretament, als tres trams més orientals de l'edifici i a la zona d'accés a les capelles meridionals. La cota arqueològica en què apareixen aquestes estructures difereix notablement dels nivells de funcionament de les capelles mencionades, sobretot a la banda nord de l'església. Recordem que el sistema de fonamentació emprat en la construcció de Santa Maria de Mur es basa en el repicat del terreny natural, factor que determina que algunes restes estructurals identificades siguin constituïdes, únicament, per evidències negatives de fonament que corresponen a murs que no s'han conservat en alçat.

L'anàlisi de l'emplaçament de les estructures identificades en cotes arqueològiques va posar de manifest que, efectivament, els processos de transformació que ha experimentat l'edifici al llarg del temps han alterat molt el perímetre original de l'església, especialment pel que fa als límits septentrional i meridional. Segons que sembla, es va reduir l'àrea constructiva de la capçalera amb la desaparició hipotètica de l'absidiola nord, mentre que el límit occidental es va mantenir estable. Les dades proporcionades per l'excavació del subsòl no permetien, però, d'assolir un grau més alt de concreció sobre l'evolució arquitectònica de l'edifici. La presència dels fonaments de les capelles laterals, d'una època posterior, desdibuixava el traçat dels antics murs i alterava la identificació dels espais arquitectònics anteriors. No obs-

tant això, l'impediment principal per fer-ne una interpretació estava en la falta de dades arquitectòniques sobre l'alçat actual, sense les quals qualsevol intent de proposta evolutiva hauria esdevingut una aportació parcial i forçosament aliena a la realitat constructiva actual de l'edifici.

LA LECTURA DE PARAMENTS I L'ANÀLISI DOCUMENTAL

L'interès per documentar, d'una manera global, la seqüència constructiva del jaciment i les possibilitats que oferia l'estudi de la mateixa entitat arquitectònica de l'edifici van fer ampliar els treballs de recerca mitjançant la lectura de paraments que constitueixen l'alçat actual del monument i el buidatge sistemàtic de l'escassa documentació conservada.

La lectura de paraments es va basar en l'anàlisi dels materials dels murs, els pilars, les voltes i els morters de cohesió i en el procediment de l'escrostonament, és a dir, l'eliminació dels revestiments que cobrien els paraments, en aquelles zones que mostraven una complexitat temporal i estructural més gran. Cal dir, però, que la presència de revestiments pictòrics importants des d'un punt de vista històric va limitar notablement l'aplicació d'aquesta tècnica d'estudi.

L'anàlisi de la documentació consultada va consistir a buidar sistemàticament els documents pertanyents a l'arxiu de la canònica que van ser recopilats al final del segle XVIII per Josep Martí, atès que, malauradament, els documents originals van ser destruïts durant la Guerra Civil de 1936. L'estudi documental tractava, principalment, de recuperar notícies relatives als processos de transformació de l'edifici o, si més no, d'obtenir informació general que permetés establir en quins períodes van caldre reformes de transcendència estructural a la canònica.

CONCLUSIONS I PROPOSTA D'EVOLUCIÓ HISTORICOARQUITECTÒNICA DE L'ESGLÉSIA

L'ampliació de la recerca arqueològica es va plantejar, de bon començament, amb la voluntat d'interrelacionar els resultats obtinguts mitjançant cadascun dels procediments metodològics per tal de definir una proposta d'evolució historicoarquitectònica de l'edifici. Els resultats proporcionats per la recerca arqueològica del subsòl han estat exposats amb un cert deteniment; fóra convenient, però, de prosseguir el discurs establint vincles precisos entre aquests resultats i les dades arquitectòniques i documentals.

La proposta d'evolució historicoarquitectònica que presentem a continuació es divideix en sis apartats, cadascun dels quals correspon a una etapa important i exposa les evidències materials i documentals que han permès de restituir cada fase evolutiva de l'edifici. A aquest efecte, les restes estructurals trobades al subsòl i els elements arquitectònics que resten fossilitzats en l'alçat van ser interpretats com a evidències materials indeslligables d'un mateix fenomen constructiu.

Els precedents de la canònica (mitjan segle X-segona meitat del segle XI)

La primera menció documental del castell de Mur data de l'any 969; es fa difícil, però, de determinar si en aquella època el castell disposava d'algun edifici religiós anterior a la canònica. Tanmateix, sembla lògic suposar que hi havia una església castral situada, probablement, fora de la fortificació i a la qual devien anar els habitants del poblat de Mur pels diferents oficis.

El subsòl de l'absis central de l'església conserva un retall artificial de la roca de forma aproximadament semicircular i orientat en direcció est que podria correspondre a l'evidència negativa de la fonamentació d'una estructura absidal. S'ha considerat que aquesta evidència són les restes d'un edifici que ja hi era i que devia utilitzar el mateix sistema de fonamentació que el de l'edifici romànic, la qual cosa indicaria la proximitat temporal entre ambdues construccions. Una datació raonable per a aquest element el situa a mitjan segle X coincidint aproximadament amb les primeres notícies documentals del castell (figura 2).

L'excavació del conjunt de l'edifici no va proporcionar cap altra estructura que permeti de corroborar que hi hagués aquest edifici de culte, del qual tampoc no es coneix cap esment documental.

Aquesta manca d'evidències es pot atribuir al fet que sistemàticament se n'eliminassin les estructures a l'època de construcció de l'església romànica. La presència del retall absidal permet, d'altra banda, de justificar la necessitat de pavimentar el presbiteri romànic per eliminar les traces superficials d'aquest element.

El bastiment de l'edifici romànic (segona meitat del segle XI-final del segle XI)

Les dades procedents de l'excavació del subsòl i el fet de relacionar-les amb els resultats de l'estudi de l'alçat van fer possible de restituir la planta original de l'edifici romànic i avan-

Figura 2. Presbiteri de l'església de Santa Maria de Mur. En la part inferior de la imatge s'identifica un retall artificial de la roca amb forma absidal.

çar un conjunt d'hipòtesis sobre el funcionament de l'alçat. Calia suposar que inicialment el projecte arquitectònic romànic constava d'una planta basilical. De fet, l'acta de consagració de 1069 especifica clarament l'advocació de tres altars, dedicats a Santa Maria, sant Pere i sant Esteve, la qual cosa fa pensar que hi havia tres absis i, consegüentment, tres naus.

Les conclusions extretes tenen a veure, sobretot, amb els aspectes relacionats amb la presència de la nau lateral del costat nord, avui dia desapareguda. D'una banda, l'excavació arqueològica va recuperar restes estructurals del mur de tancament de la nau, localitzades al subsòl de les dues capelles septentrionals més properes a la capçalera. L'evidència negativa de la seva fonamentació també és visible a la resta de capelles d'aquest costat, incloent-hi l'espai actualment segregat a l'exterior.

De la mateixa manera, va ser possible d'identificar les restes de la paret o del basament que feia de riosta dels arcs triomfals que donaven accés a l'absidiola nord. Aquest mur, situat entre el pilar més septentrional de l'absis central i les restes del mur de tancament de la nau lateral nord, presenta un model constructiu clarament medieval.

Tots aquests elements estructurals es van localitzar a uns dos metres a sota de la cota de fonamentació de les altres parts de l'església, cosa que justifica la manca d'estabilitat de l'edifici romànic, com veurem tot seguit.

La lectura de paraments va palesar evidències en alçat que estan directament relacionades amb les restes del subsòl corresponents a aquest període. Així, doncs, es va constatar la presència de la línia d'imposta sobre la qual descarregava la volta que cobria l'antiga nau lateral. Les seves restes són a l'alçat actual de les dues capelles més occidentals del costat nord. També va ser identificada l'empremta del carregament de la volta sobre la cara interna de la façana occidental, és a dir, la dels peus de l'edifici. Altres elements, com ara una finestra cegada que concorda, pel que fa a la forma i a l'equidistància, amb les obertures de la nau central i de la nau lateral sud, també permeten de corroborar la presència de la nau lateral del costat nord (figura 3).

Seguint el mateix procediment, va ser possible de definir el perímetre original de l'església per la banda meridional. El subsòl arqueològic contenia restes d'un mur seguit, sense capelles, localitzat a la zona d'accés a les capelles laterals més properes als peus de l'edifici, així com a la capella més propera a la capçalera en què el mur apareixia molt arrasat per la construcció gòtica. Aquest mur fou aterrat al final del segle XVI o a l'inici del segle XVII per afegir les capelles meridionals que flanquegen aquest costat.

Les aportacions de la lectura de paraments en aquest sector de l'edifici van ser igualment rellevants. D'una banda, es van identificar les finestres gràcies a les quals s'il·luminava l'interior de la nau, malgrat que en alguns casos estan molt alterades o parcialment cegades pels arcs d'accés a les capelles de l'època moderna. De l'altra, es va localitzar un segon accés monumental amb unes dimensions molt similars a les de la porta occidental i que està paredat entre les dues capelles meridionals més

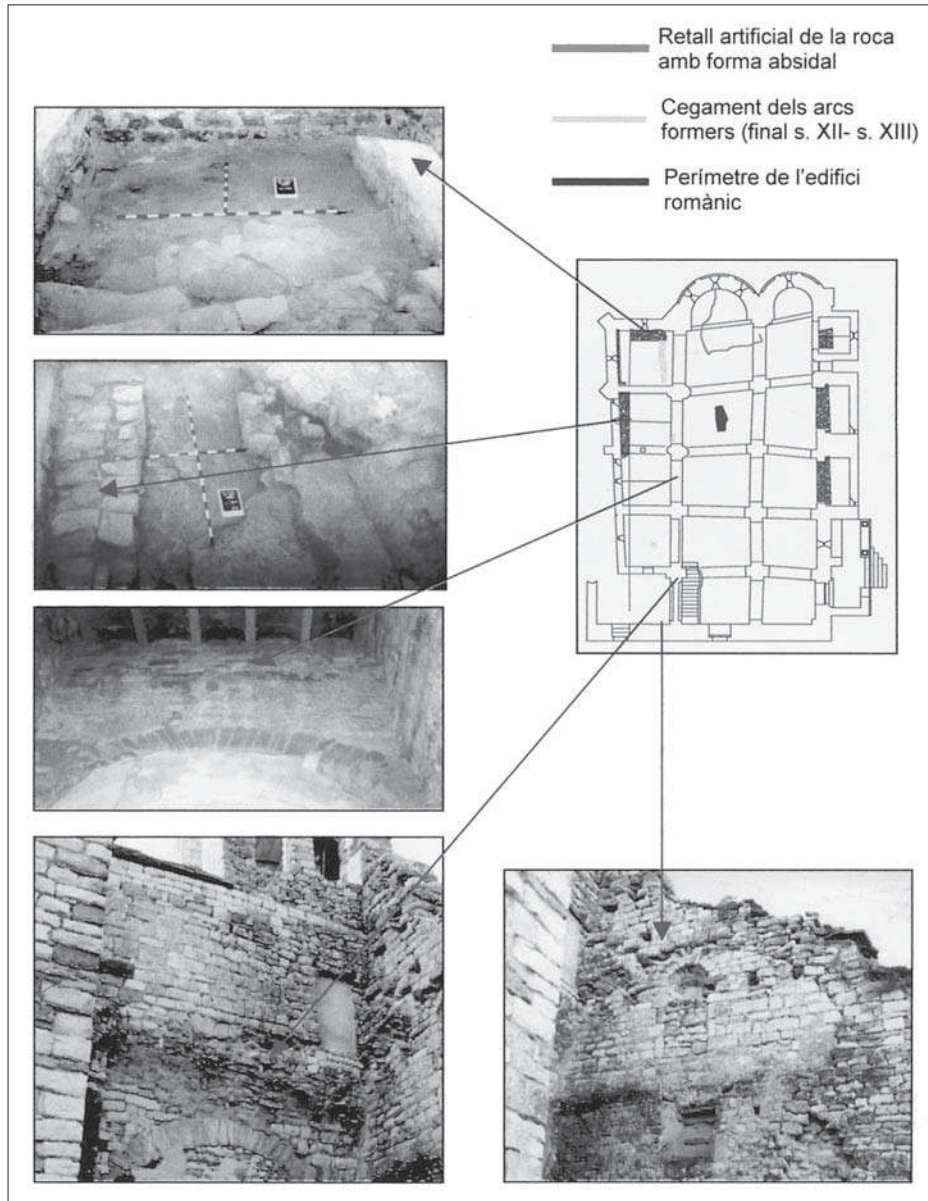

Figura 3. Elements estructurals –identificats mitjançant l'excavació arqueològica i l'estudi de paraments– que permeten restituir la nau lateral nord actualment desapareguda.

properes als peus de l'edifici. La base del muntant est, avui dia desaparegut, fou identificada en el decurs de l'excavació (figura 4).

Quant a l'alçat global de l'edifici, l'anàlisi estructural va evidenciar que el procés de cobriment de l'església romànica es va realitzar en fases. Gràcies a l'estudi

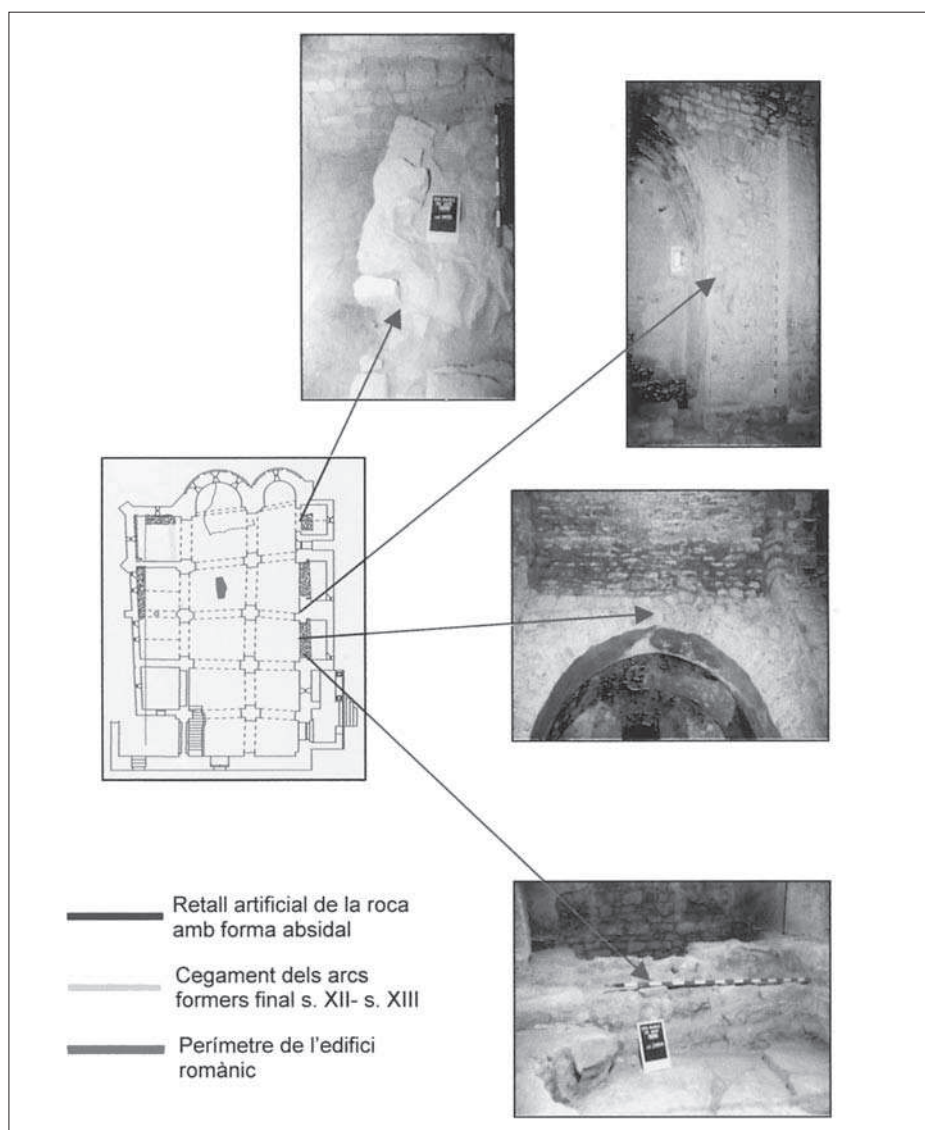

Figura 4. Elements estructurals –identificats mitjançant l'excavació arqueològica i l'estudi de paraments– que permeten restituir el mur de tancament sud de la construcció romànica.

dels paraments exteriors, es va identificar una remunta realitzada amb un tipus de carreus clarament diferenciat i situat a uns 50-60 cm de la coberta actual. Sembla versemblant suposar que a l'etapa de la consagració de la capçalera, l'any 1069, l'edifici encara no tenia una coberta definitiva, obra que es degué fer, lògicament, per trams i avançant des de l'absis en direcció a la façana occidental. Aquest fet deu explicar el canvi de parament documentat, que s'explica per la utilització d'uns tipus constructius ja força propers als dels models arquitectònics del segle XII.

El conjunt de restes estructurals identificades es va concretar en una restitució planimètrica que mostra un edifici basilical de tres naus amb capçalera triabsidal. La nau lateral nord és força més estreta i té un mur de tancament més ample, l'única manera de compensar-ne la fonamentació en un cota molt inferior a la de la resta de l'edifici. La secció hipotètica posa en relleu que el mur de tancament nord havia de ser força més alt que les altres estructures de l'església i, per tant, molt més pesant. Cal afegir que, justament en aquesta zona, la topografia de l'exterior fa un pendent bastant escarpat. Tots aquests factors van determinar la manca d'estabilitat de l'edifici i l'enderrocament consegüent de la nau, poc temps després d'haver-la construït.

El desenvolupament en alçat de la nau lateral nord ens és plenament desconegut, car no disposem de cap dada documental, arqueològica o arquitectònica. No obstant això, l'anàlisi dels paraments conservats permet d'avançar-hi algunes hipòtesis. Al segon tram de la nau desapareguda es van trobar dos pilars amb els braços transversals columniformes associats amb un contrafort de factura inequívocament romànica. La presència d'aquests elements arquitectònics, que no es documenten en cap altre punt de l'església, doten aquest àmbit d'una entitat clarament diferenciada respecte a la resta de l'edifici. Cal recordar que també corresponen a aquest tram altres elements importants com ara l'accés monumental identificat a la façana sud i la sepultura mateixa on es creu que hi ha enterrat el comte Ramon V.

Aquesta complexitat arquitectònica va fer elaborar tres propostes de restitució hipotètica de l'alçat de la nau lateral nord, segons les quals al segon tram de l'edifici hi havia una capella força important. També s'hi té en compte la possibilitat que aquest espai estigués emplaçat fora de la nau, de manera que definís un pseudo-transsepte. Una darrera proposta basada en l'anàlisi dels models arquitectònics d'altres conjunts romànics considera el fet que hi hagués un campanar de planta, si fa no fa, quadrangular. Gràcies a la restitució d'un element d'aquest tipus, no fonamentada en dades objectives, es pot copsar l'important sobrecàrrega estructural que hauria suportat aquest costat de l'edifici, la qual evidencia les possibles causes que provocaren l'enderrocament de tot aquest sector (figura 5).

Els primers aterraments i les primeres reconstruccions (segles XIII-XIV)

L'evidència que hi havia la nau lateral del costat nord com també el fet de veure les causes per les quals es va demolir obliguen a cercar un marc temporal per a aquesta desaparició. Els únics elements que poden aportar una datació *ante quem* d'aquest

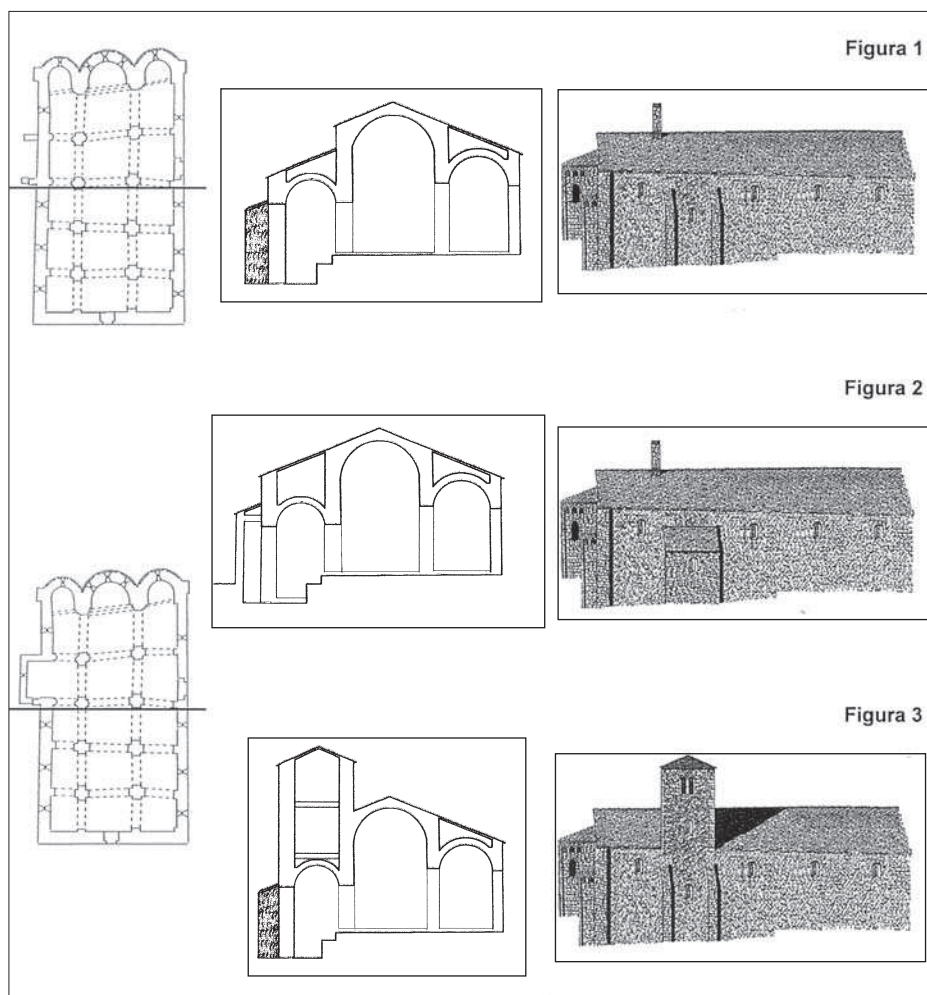

Figura 5. Restitució hipotètica de la planta de l'edifici romànic. Les seccions i els alçats il·lustren diferents propostes d'alçat de la nau lateral nord: amb contraforts (Figura 1) amb capella lateral (Figura 2) i amb campanar (Figura 3).

fet estan relacionats amb la construcció del claustre de la canònica, que podem situar entre mitjan segle XII i l'inici del segle XIII (figura 6).

Segons la lectura de paraments, la façana occidental de l'església fou ampliada en direcció nord a l'etapa en què s'hi va adossar la galeria est del claustre. D'altra banda, la projecció de la nau lateral desapareguda sobre la planta actual de l'edifici permet de veure que l'àrea de l'església fundacional era lleugerament més petita que la que indica avui dia la façana occidental. La restitució de les restes del mur de

tancament de la nau posa ben de manifest que la seva presència obstaculitzava els accessos que hi havia a l'extrem nord-oriental del claustre.

Gràcies a les evidències arqueològiques proporcionades per l'excavació del subsòl, es van recuperar indicis dels cegaments dels arcs formers més propers a la capçalera, la qual, després de la demolició de la nau, devia restar oberta a l'exterior pel costat més septentrional. També es van identificar algunes estructures associades amb les primeres reconstruccions de l'extrem occidental de la nau desapareguda, en les quals s'observa una certa relació espacial amb els accessos des del claustre. Consegüentment, seria lògic de suposar que en el període en què es va construir el claustre la nau lateral nord ja havia desaparegut, desaparició que devia coincidir aproximadament amb el cegament dels dos arcs formers més propers a la capçalera, fet per aïllar-la de l'exterior, i amb la reconstrucció dels tres trams més occidentals de la nau desapareguda, en els quals es devia instal·lar un conjunt de dependències probablement més vinculades amb els espais de la canònica que no amb l'església mateixa.

El claustre de Santa Maria de Mur mostra unes característiques força similars a les dels models tardoromànics, per la qual cosa l'aterrament de la nau es pot situar en un moment indeterminat entre la darrerïa del segle XI i l'inici del segle XIII. També deu correspondre a aquesta fase constructiva la porta més occidental de la façana sud. L'estudi de l'alçat va palesar que aquesta obertura talla el mur romànic original; no va ser possible, però, d'establir la relació entre aquesta porta i l'accés monumental situat al segon tram de l'edifici, ni de determinar si ambdues portes van coexistir o si aquesta va ser eliminada en obrir aquella.

El creixement de l'edifici (final del segle XIV-segle XV)

Les referències documentals a les reformes fetes entre el final del segle XIV i el segle XV no permeten de concretar quins espais de la canòni-

Figura 6. Parament intern de la façana occidental; les línies i fletxes indiquen l'ampliació del mur en direcció nord, realitzada en el moment de construir el claustre romànic.

ca en van ser afectats. Això no obstant, mitjançant l'anàlisi estructural de l'edifici es va descobrir que hi va haver una important campanya constructiva consistent a bastir tres capelles laterals, dues de les quals flanquegen el tram més proper a la capçalera i la tercera està situada al costat nord del segon tram més oriental. Llevat del conjunt d'enterraments trobat a l'antiga sagristia i al qual hem fet referència més amunt, els nivells arqueològics associats amb aquesta campanya constructiva són més aviat escadussers. Cal recordar que la capella gòtica septentrional del segon tram de l'edifici mostrava la seqüència estratigràfica alterada per l'ossari del final del segle XIX. El subsòl de la capella gòtica meridional contenia les restes del mur romànic de tancament, aterrat en el període en què es va construir la capella, i diversos nivells del material constructiu procedent, probablement, del mateix mur. Amb tots aquests materials de farciment s'assolia un nivell de circulació més elevat (figura 7).

Les campanyes constructives de l'època moderna (final del segle XVI-segle XVII)

No disposem de referències documentals directes sobre les reformes estructurals fetes entre el final del segle XVI i el segle XVII. Tanmateix, del marc històric a què correspon aquesta fase de les obres en podem deduir una profunda transformació arquitectònica de l'espai de culte pensada per adaptar-lo als nous preceptes religiosos de la Contrareforma. Mitjançant l'estudi de paraments es van identificar diverses estructures que es poden situar en aquesta fase; es tracta, bàsicament, de les dues capelles meridionals més properes als peus de l'edifici i de l'escala que hi ha al tram més occidental. Aquesta reforma degué suposar la inversió de notables recursos humans i econòmics, car alçar les capelles va comportar enderrocar el mur sud de l'època romànica. Es va fer, doncs, una remodelació certament important i justificable, únicament, en el context dels canvis introduïts en el culte religiós en aquella època.

L'anàlisi de la constitució material dels paraments d'aquesta fase va posar en relleu la utilització de carreus petits, sovint pedres desbastades, que no apareixen disposats en filades i estan cohesionats per morters molt pobres de calç. El fet que, des d'un punt de vista arquitectònic, tinguin una importància escassa determina, en part, la utilització de revestiments, sovint decorats amb pintura, per cobrir la superfície. Alguns d'aquests revestiments encara hi són, si bé força malmesos. En alguns casos la seva presència, preservada *in situ* a sota de la darrera cota de circulació de l'edifici, va fer possible de relacionar alguns paviments identificats en el decurs de l'excavació arqueològica amb aquesta fase (figura 8).

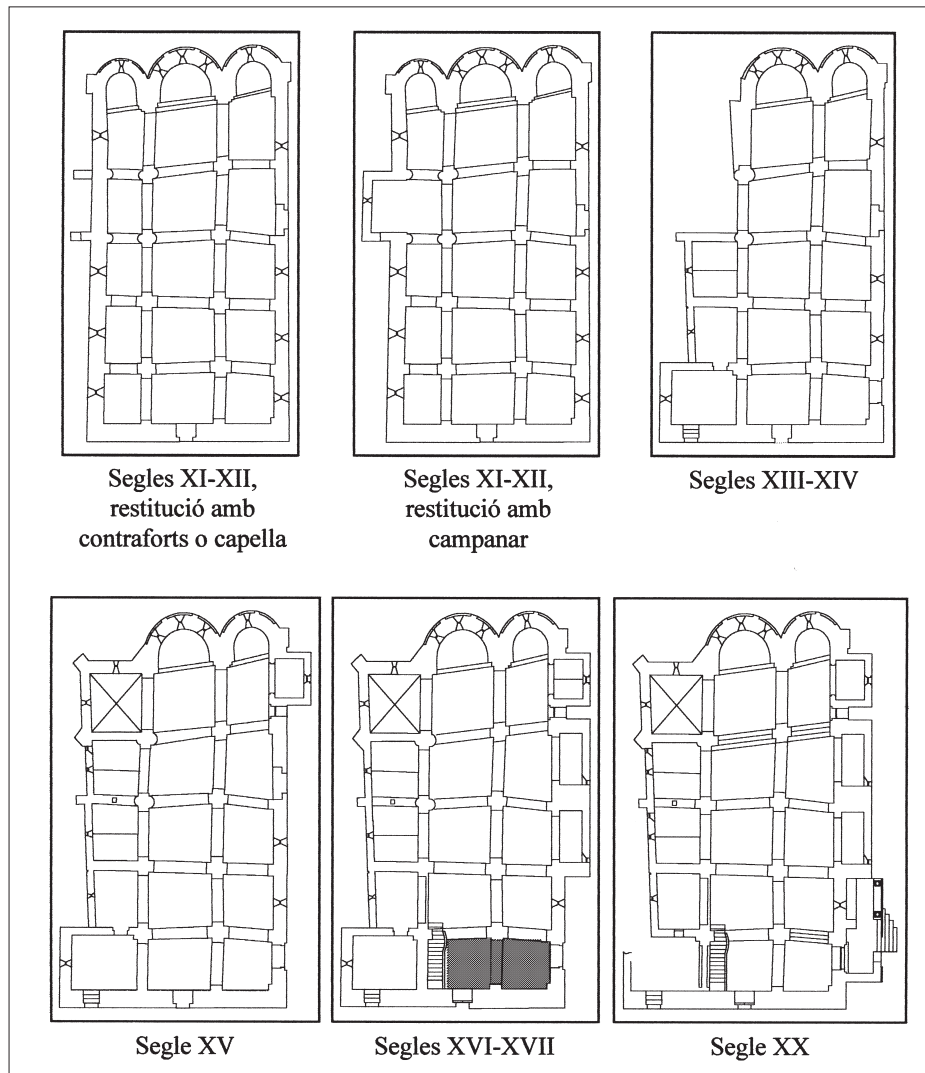

Figura 7. Hipòtesi de l'evolució de la planta de l'edifici.

La campanya constructiva del darrer terç del segle XIX

Estudiant l'alçat es van detectar unes quantes remodelacions estructurals directament relacionades amb un segon enderrocament de les dependències situades a l'angle nord-occidental de l'església, que ja havien estat reconstruïdes al final del segle XII i a l'inici del segle XIII. D'aquesta manera els dos trams més occidentals del costat nord es van segregar novament i es van tornar a deixar a fora mitjançant el cega-

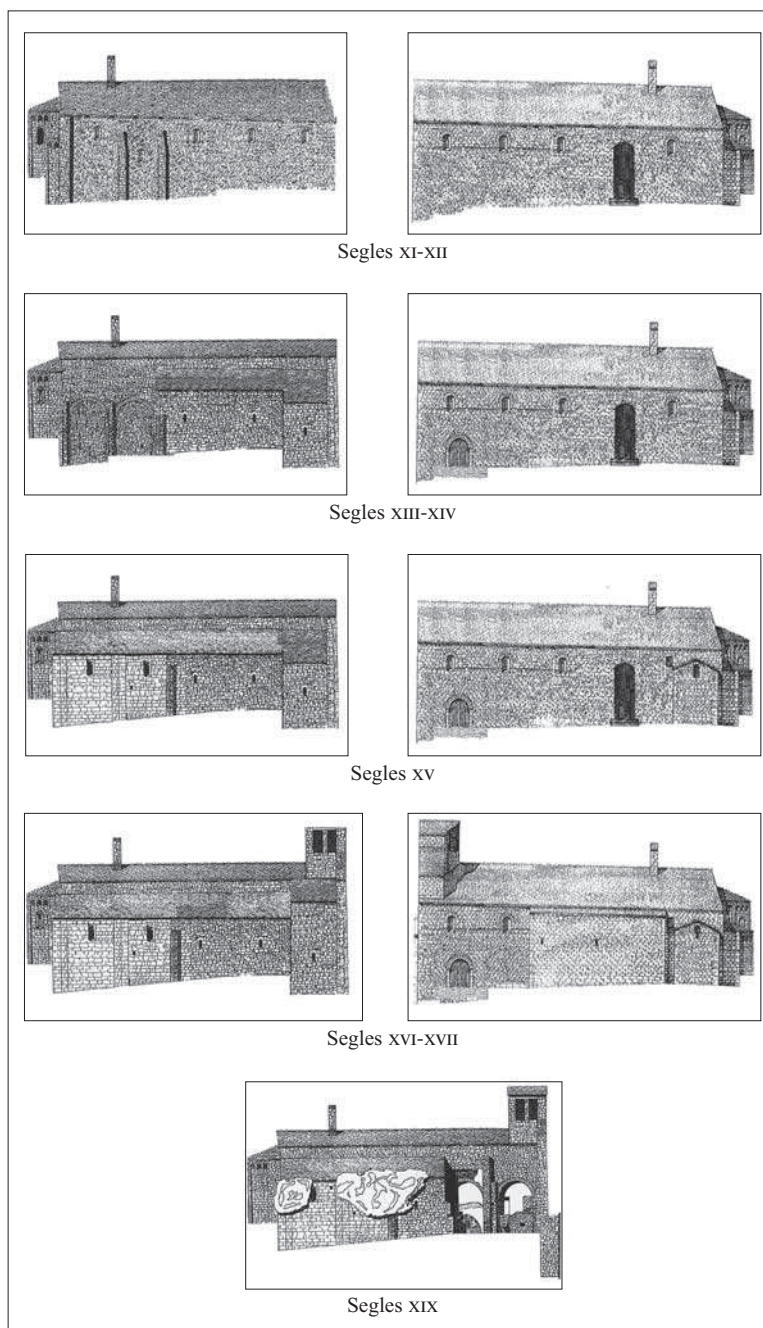

Figura 8. Hipòtesi de l'evolució de les façanes nord (columna esquerra) i sud (columna dreta).

ment dels arcs formers i dels accessos des de les dependències desaparegudes. Es va descobrir, a més, una nova campanya de revestiment dels paraments interns.

En aquesta etapa, els canvis de l'edifici estaven estretament vinculats amb el procés pel qual la col·legiata va esdevenir una parròquia durant el darrer terç del segle XIX i que va suposar una nova adequació de l'espai litúrgic. Recordem que la seqüència arqueològica associada amb aquest període va descobrir grans quantitats de terra col·locades per sobreçar la cota de circulació i l'acumulació de restes òssies humanes al subsòl d'una de les capelles septentrionals. L'únic tram que va mantenir la cota de circulació anterior fou el més occidental, probablement a causa dels dos accessos a l'edifici.

L'edifici va passar per una darrera etapa evolutiva que correspon als canvis que van tenir lloc al llarg del segle XX, dels quals ja hem aportat algunes notícies a partir de dades historiogràfiques. En general, es tracta de reformes poc importants quant a l'impacte estructural, bastant lleu, que es van limitar, bàsicament, al sanejament de les cobertes i a la reconstrucció d'alguns espais deixats a fora. Entre aquestes remodelacions destaca la construcció d'una estructura a manera d'atri i visible actualment a la zona d'accés de la façana meridional (figura 9).

CLOENDA

El conjunt d'actuacions portades a terme a l'església de Santa Maria de Mur els anys 1999 i 2000 va demostrar que el treball pluridisciplinari possibilita aprofundir en el coneixement de la realitat constructiva dels jaciments arqueològics que fins ara han conservat, afortunadament, la monumentalitat arquitectònica. La interrelació de les dades aportades per les excavacions arqueològiques i de les d'altres metodologies esdevé, doncs, fonamental amb vista a un bon ús dels processos de rehabilitació respectuosos amb l'evolució històrica de cada conjunt monumental.

ADDENDA

Hipòtesi sobre la identitat de les restes de la sepultura localitzada al mig de la nau principal, les quals podrien ser les del comte Ramon V de Pallars.

Cal destacar un enterrament trobat al mig de la nau principal i constituït per una sepultura excavada a la roca i orientada a l'est. No és pas casual que la sepultura estigui emplaçada al tram mateix en què hi ha l'accés monumental de la façana sud, avui dia cegat, i els pilars amb braços transversals columniformes. Així, podríem dir que l'element funerari se situa a l'únic tram de l'església en què els elements arquitectònics expressen una clara voluntat de definir un espai diferenciat o especialment significatiu. La tomba fa 80-90 cm de fondària i té una planta, si fa no fa, rectangular definida, bàsicament, pel repicat del terreny natural. El treball de la roca no mostra una tècnica gaire acurada, deficiència compensada per l'aplicació d'un morter de

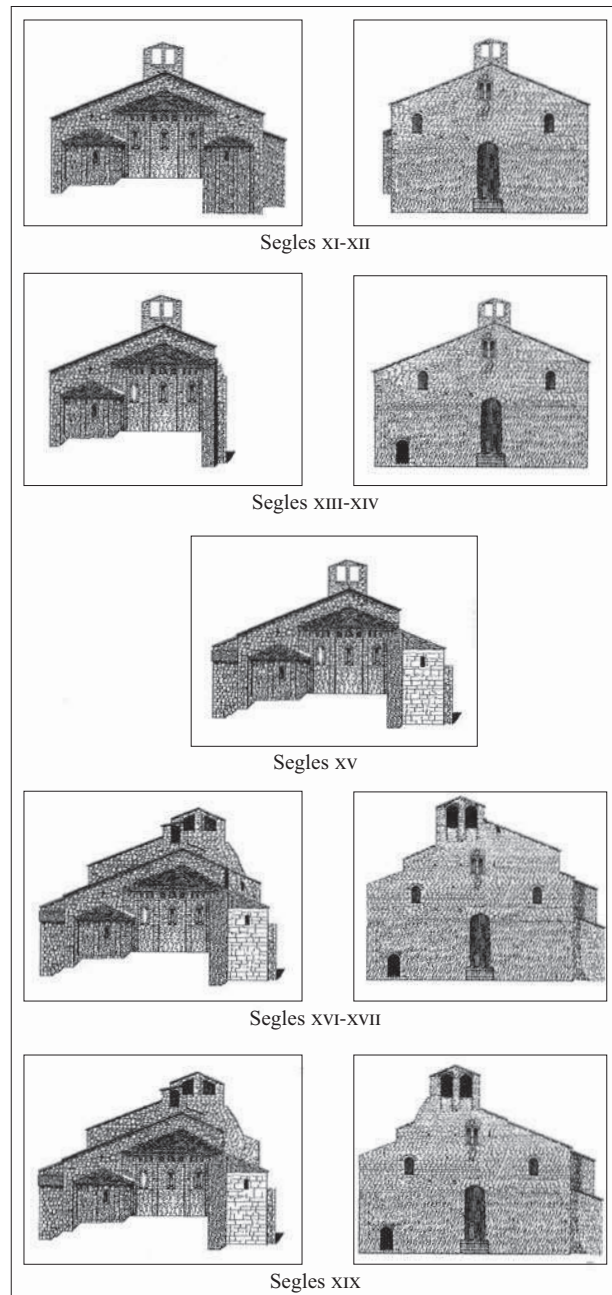

Figura 9. Hipòtesi de l'evolució de les façanes est (columna esquerra) i oest (columna dreta).

calç de gran qualitat que regularitza el contorn. Al fons hi ha una creu incisa col·locada a la zona occidental, és a dir, la més propera a la capçalera de la sepultura. La inusual fondària de l'estructura fa pensar que va ser construïda per dipositar-hi dos individus, malgrat que la intervenció arqueològica únicament va trobar indicis d'un enterrament. Es tracta, en definitiva, d'un element funerari tipològicament emmarcable en l'època altmedieval. No obstant això, la qualitat escassa del repicat de la roca i l'ús de morter de calç en la construcció podrien indicar una datació un xic posterior a la dels altres tipus més comuns de sepultures excavades a la roca.

Les restes òssies trobades a la tomba són les d'un individu de complexió molt robusta i d'una edat compresa entre els cinquanta i seixanta anys. S'hi va detectar un desgast important, segons les dades proporcionades per un recent estudi antropològic fet per B. Agustí en col·laboració amb D. Campillo.¹ La posició de l'individu era en decúbit dorsal amb les cames estirades i els braços flexionats a l'altura del tòrax; les mans aparegueren estirades sobre el pit, la dreta més amunt que l'esquerra (figura 10).

El cos era cobert per un nivell de calç d'uns 30 cm de potència, que havia protegit algunes articulacions i havia afavorit, en general, el manteniment de la connexió anatòmica dels ossos. La presència d'aquest estrat de calç i la forçada posició del tòrax de l'individu podrien ser degudes a un enterrament posterior a l'aparició del *rigor mortis* o a un trasllat *post mortem*.

La meitat superior de l'esquelet mostrava signes evidents d'haver estat objecte d'espoliacions –d'una manera certament selectiva–, la qual cosa havia provocat que el crani es desplaçés de la ubicació original, probablement en el moment d'extreure les joies del difunt. A propòsit d'això, la coloració verdosa apreciable en alguns ossos de la mà i dels elements costals esquerres va ser atribuïda pels antropòlegs a una contaminació mineral deguda al contacte amb objectes metàl·lics de bronze. Segons l'estudi esmentat més amunt, aquest contacte es va donar durant prou temps perquè tinguessin lloc els fenòmens d'esqueletització i d'oxidació del metall. Els elements de l'aixovar no van ser, però, localitzats en el decurs de l'excavació.

Les característiques de l'enterrament així com les de la sepultura mateixa amb relació a la cura amb què es va construir i al destacat emplaçament triat fan pensar que es tracta de la inhumació d'un personatge important o, si més no, estretament vinculat a la canònica. Tot i això, intentar de donar a aquestes restes una identitat concreta era certament difícil sense tenir cap altra evidència material, epigràfica o de caràcter similar i no estrictament antropològica.

Tanmateix, l'excepcionalitat de la troballa requeria una interpretació de l'equip tècnic responsable de l'excavació. Les informacions proporcionades per la documentació escrita conservada i per una primera anàlisi ocular de les restes òssies van permetre d'avançar la hipòtesi que el sepulcre era el d'un membre de la família comtal, presumiblement Ramon V de Pallars Jussà, fundador de la canònica.

1. L'estudi antropològic va detectar unes quantes afeccions òssies com ara anquilosi coxal i poliartròsi.

Figura 10. Detall de l'individu localitzat en la sepultura situada en el centre de la nau principal.

La documentació escrita aporta diferents referències sobre l'ús funerari que la família comtal va fer de la canònica; concretament, sobre l'enterrament del comte mencionat Ramon V. El testament de la comtessa Valença, atorgat l'any 1100,² recull una sèrie de donacions la destinació de les quals restà condicionada a la ubicació definitiva de la sepultura del comte:

[...] Et si suo corpus de illo comite remanet in Muro, dono atque concedo ad Deo et Sancta Maria illa ornamenta que facio, et ipsa villa de Puigfidel apud illos homines et apud ipsas condaminas [...] Et si corpus de seniore meum fuerit translatum ad Sancte Maria de Trempi ipsa villa de Puigfidel [...] remaneat ad Sancta Maria de Trempi [...]

Gràcies a aquest document es pot corroborar que, efectivament, Ramon V va ser enterrat a Santa

Maria de Mur, si bé les referències directes al possible trasllat del cos fan pensar que l'any esmentat la seva tomba encara era provisional.

Una segona referència documental data de l'any 1111, en què el comte Pere Ramon I, fill i successor de Ramon V de Pallars, en una de les donacions freqüents que va fer a favor de la canònica³ fa referència a la ubicació de l'enterrament del seu pare a Santa Maria de Mur: «*in cuius cimiterio predicti patris mei corpus sepultum est*».⁴ Malgrat no disposar de coneixements exhaustius sobre l'ús del nom *cimiterio* en la documentació altmedieval, aquesta al·lusió tan explícita a un lloc d'enterrament comú fa dubtar que en aquell moment el sepulcre del comte estigués situat a dins de l'església.

2. MIQUEL ROSELL, F. *Liber Feudorum Maior*, doc. 142, 1945.

3. El comte Pere Ramon I (1099-v. 1112) va mantenir els vincles amb la canònica establerts pels seus pares, Ramon V de Pallars Jussà i Valença, i apareix a la documentació com a *hedificator et custos* del conjunt canonical (veg. *Papeles de Mur*, doc. 131).

4. Veg. *Papeles de Mur*, doc. 132.

Un altre aspecte a tractar està relacionat amb les causes que provocaren la mort de Ramon V a la fi del seu llarg regnat. Les fonts històriques parlen d'aquest personatge amb referència a una lluita constant contra el seu cosí Artau I de Pallars Sobirà, a causa de l'establiment dels límits territorials dels nous comtats de Pallars. Aquest conflicte no tingué una solució pacífica fins al regnat del comte Pere Ramon I.

El crani de l'individu localitzat en l'excavació presentava diverses lesions per *scalp*, respecte a les quals l'estudi antropològic ha dictaminat que hi va haver absència de regeneració òssia, la qual cosa podria haver motivat que l'individu morís immediatament després d'haver rebut aquestes lesions. Això no obstant, el fet que el crani estigués desplaçat del lloc original i no presentés connexió anatòmica amb la resta de l'esquelet fa que els antropòlegs també sospesin la possibilitat que siguin lesions *post mortem*.

Com a conclusió i ateses les dades que hi ha, es fa difícil de justificar que aquesta sepultura no estigués destinada a contenir les restes mortals del comte tenint en compte les característiques físiques de la sepultura i les de l'individu mateix, com també la seva ubicació privilegiada. Aquest raonament no exclou, però, la possibilitat que en un primer moment les restes haguessin estat dipositades, potser d'una manera provisional, en algun altre indret de la canònica, probablement al cementiri comú. Amb relació a això, ja hem dit abans que la forçada posició de l'individu a dins de la sepultura podria indicar un trasllat *post mortem* de les restes.

En definitiva, és un enterrament excepcional, les úniques dades objectives del qual procedeixen de l'estudi antropològic. Les evidències arqueològiques i documentals són, al contrari, susceptibles de múltiples lectures. En aquest cas, ara per ara considerar que les restes de la inhumació són les del comte Ramon V de Pallars ha de restar forçosament circumscrit al terreny de la hipòtesi.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, B. *Estudi antropològic de l'individu de la UE 2207*, 2001. [Text inèdit.]
- BÁZZANA, A.; HUVERT, E. «Maison et espaces domestiques dans le monde méditerranéen au moyen âge», *Castrum 6*, École Française de Rome et Casa de Velázquez, Roma-Madrid, 2000.
- «Pallars», *Catalunya Romànica*, volum xv, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1993.
- D. A. «Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, annex 1, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1982.
- GONZÀLEZ, R.; CABALLÉ, F.; NOLASCO, N. *Estudi de paraments i lectura estructural de l'església de Santa Maria de Mur (Castell de Mur-Pallars Jussà)*, 2000. [Text inèdit.]
- MALDONADO, L.; VELA, F. *De arquitectura y arqueología*, Universidad Politécnica de Madrid, 1998.

MIQUEL ROSELL, F. *Liber Feudorum Maior*. Barcelona, 1945.

Recopilación y resumen de los instrumentos y papeles que se hallan recónditos en el Archivo de la Iglesia Colegiata de Mur, ordenados por Josep Martí canónigo regular del Real Monasterio de Santa Maria de Bellpuig de las Avellanas. [Text inédit.]

MONTANER, J. M. *Arquitectura y crítica*, Básicos, Editorial Gustavo Gili, 1999.